

Конча С. В.

БИЛИНИ І АРХЕОЛОГІЯ (поховальний обряд X ст.)

Достовірність свідчень билинного епосу верифікується на основі археологічних даних. Продемонстровано, що низка зображених у билинних текстах («Михайло Потик», «Ілля і Святогор») елементів поховального ритуалу має прямі аналогії в матеріалах досліджень зрубних поховань X ст. у Подніпров'ї.

Прийнято вважати, що пам'ятки фольклору є важливим джерелом дослідження минулого і у взаємодії з археологічними та писемними джерелами вони можуть надати багато цінного для різноманітних історичних реконструкцій. На практиці, на жаль, вітчизняна фольклористика розвивається як «річ у собі», мало зважаючи на те, що діється в інших галузях історичної науки, і так само історики та археологи рідко звертаються до фольклорних джерел, навколо яких існує навіть своєрідний «ореол недовіри» щодо їх перспективності в історичних студіях.

Яскравим прикладом тому можуть послугувати пам'ятники билинного епосу. Вже з самого початку відкриття билин, як масового фольклорного матеріалу і до тепер точаться дискусії щодо їхньої сутності, походження та історико-культурного значення. Якщо частина дослідників вважала билинні сюжети створеними безпосередньо по слідах історичних подій, а отже, такими, що несуть певну інформацію про ці події [1], то багато хто намагався довести, що билини є переважно продуктом художнього вимислу їхніх творців [2]. Досить поважна група дослідників, погоджуючись з тим, що первинні зразки билинних творів справді виникали як рефлексія на конкретні події і ситуації, вважає, однак, що і первинні форми мали зазнати настільки значних трансформацій і нашарувань наступних епох, що віднайти в них первинний зміст і найдавнішу основу практично неможливо [3]. Відтак, з точки зору власне історичної інформативності, билини не є скільки-небудь показовим чи, тим більше, достовірним джерелом.

У контексті цих суперечок неодноразово вже обговорювався епізод з билини про Михайла Потика, де описується поховальна споруда надзвичайно подібна до так званих *зрубних гробниць* (камерних поховань), виявлених археологами при розкопках давньоруських могильників [4].

Камерні поховання належать до найцікавіших і найбагатших поховань передхристиянської доби [5]. Вони здійснювалися у досить великих ямах - 2 - 5 м x 2,5-5,5 м, завглибшки 1,5-3 м; яму або обкладали з усіх боків деревом, або ж у ній встановлювали (будували) велику дерев'яну скриню-домовину, ненабагато меншу за розмір ями. Небіжчика вкладали на вкрите дошками дно ями (скрині) в лежачому, рідше у сидячому положенні. Досить часто зліва від померлого клали прикрашену кільцями і намистом жінку - помертну дружину. В ногах у небіжчика та його подруги нерідко помішували коня, як правило, загнуданого, у повній зброї. Крім того, у «помертне житло» клали зброю - меч, спис, лук зі стрілами, ніж, щит, а також їжу та різні інші речі, необхідні для подружжя у потойбічному житті. Згори дерев'яна скриня перекривалася покрівлею з дошок і колод, так що вся споруда дуже нагадувала справжній дім. Над цим «помертним домом», як правило, насипали курган.

У билині «Михайло Потик» (відомо близько 40 варіантів сюжету) головний герой та його наречена обіцяють один одному лягти живим у домовину, коли один з них помре. Першою помирає жінка, і Михайло наказує зробити велику гробницю:

- Закажи тут-то зделать ты гробницу великую,
Шобы было тут тебе да слишком сидеть,
Да слишком де сидеть да веть стойлом стоять,
Было шобы где да розмахнутисе.

(Григорьев, III, № 109) [6].

Приказал же он тут делать домовищечко,
Чтобы можно было стоя стоять,
Стоя стоять да сидя сидеть,
При времечки да чтобы лёжа лечь.
Брал же он запасы туды великий:
Брал свечи туды и ладоны,

Берёт хлеба на три месяца,
Воды берет на три месяца.
Ходил же он было ко кузницам,
Велел ковать же клещи да железный,
Брал же прутья он [...] туды медный.

(Гильфердинг, I, № 6).

Зарывали тут Потыка Михайлушка сына Ивановича
Со своей же со Марьей да королевисьней,
Да песком-то хрящём его засыпали,
Завалили каменьем да ишше серым же.

(Григорьев, III, № 29).

В одному з найраніших записів билини (XVIII ст.) зображено як Потик заходить у могилу з конем:

Выкопали могилу глубокую и великую - /
Глубиною, шириною по двадцати сажен, /
Собиралися тут попы с дьяконами /
И со всем церковным причетом, /
Погребали тело Авдотьино. /
И тут Поток Михайла Иванович /
С конём и збруєю ратною /
Опускался в тое ж могилу глубокую. /
И заворочали потолоком дубовым, /
И засыпали песками жёлтыми, /
А над могилою поставили деревянный крест {*Кириша Данилов* № 23}.

З цих текстів випливає, що розміри поховальної камери («домовищечка»), в якій можна як лежати удвох, так і стояти, цілком відповідають розмірам виявлених розкопками зрубних гробниць давньоруської пори. Билина відтворює елементи комплексу: воїн («зі збруєю ратною»), жінка, кінь. Домовина перекривається «*потоком дубовим*», насипається курган із піску і каміння. Крім зброї, богатир Михайло бере з собою у домовину: 1) воду - у багатих похованнях регулярно фіксуються відра; 2) їжу - фіксуються дрібні кістки тварин, горіхи; 3) «*ладоны*» (ладан) - трапляються маленькі, вишукано оформлені дерев'яні посудинки, можливо, для ароматичних речовин [7]; 4) свічки - відомі з низки поховань, частина з них оплавлена, відмічені краплі воску і повністю розплавлені свічки [8]. Отже, свічки горіли, коли гробницю перекривали, і це також відповідає текстам билини:

Схоронили тут Потыка Михайла сын Ивановичя.
Засветил он много свещ там да воскуяровых,
А стоит де уж он да Богу молицсэ.

(Григорьев, III, № 70).

5) кліщі, як елемент ковальського реманенту - в деяких похованнях виявлено мініатюрні кліщі та інші ковальські знаряддя [9].

Зважаючи на те, що з часу припинення спорудження великих камерних гробниць (перша половина - середина XI ст.) і до часу запису наведених фрагментів билин (XVIII, XIX, початок XX ст.), минає мало не тисяча років, майже «протокольна» точність опису поховального комплексу не може не дивувати. Але оскільки жодне давньоруське писемне джерело не засвідчує опису поховання в зрубній гробниці, то подібний феномен можна пояснити лише тим, що оповідачі передавали цей *дуже достовірний* опис з покоління у покоління, ретельно дотримуючись первинної основи.

На перший погляд, підкреслювання у більшості варіантів сюжету християнські елементи ритуалу можна вважати пізнішими екстраполяціями, адже обряд парного поховання з конем (і тим більше замурування в могилі живої людини) ніяк не може бути християнським. Однак при дослідженні низки камерних поховань (в тому числі датованих до 988 року) було знайдено натільні хрестики та інші ознаки того, що поховані були (вважалися) християнами [10]. Взагалі, сама генеза камерних поховань, описаних вище, пов'язується із синтезом християнських та язичницьких традицій [НІ], що, як бачимо, має досить яскраве відбиття в билинному тексті.

Супротивники «історизму» билин досі не навели пояснення щодо точності та «історичної конкретності» відмічених збігів у контексті своїх доктрин. Здебільшого на ці збіги дивляться як на винятки, яким не варто надавати великого значення. Однак продовжуючи паралелі між давньоруською поховальною практикою і билинними текстами, можна навести також билину «Ілля Муромець і Святогор», що, наскільки відомо, в даному контексті ще не розглядалася.

Зміст билини зводиться до того, що богатир Ілля і богатир-велетень Святогор, подорожуючи своєю місцевістю, яка зветься *Святі Гори*, бачать на своєму шляху величезну розкриту труну {«*гроб*»}. Вони вирішують приміряти її. Для Іллі домовина виявляється завеликою, Святогору ж вона саме до міри. Для повноти відчуттів велетень просить закрити домовину кришкою, зняти яку обом могутнім богатырям вже не вдається. Святогор умирає, запечатаний у труні; перед смертю він передає Іллі частину своєї сили.

Більшість записаних варіантів цієї драми не містить опису гробниці, але в деяких записах знаходимо все ж певні вказівки.

А да стоят где-ка тут два добрых молоцца,
А строят домовищо да нонь превечноё

А спросил где-ка тут да Святогор-богатырь:
 «Ушь вы ой удалы добра молоцци,
 А цего это вы ноньце строите?»
 А говорят-де удалы добры молоцци:
 «Ушь сильный-могущий нонь богатырь же,
 А мы строим тиби нонь домовищо тут,
 А соскакивай ты со добра коня,
 А вались ты в домовищо нонь превечноё».

(Григорьев, III, № 50).

Святогор пропонує Іллі першому приміряти домовину:

Говорил Светогор Ильи Муромцю: [...] «Ну-ко легь-ко в этот гроб, Дельно-ль тебе будет?» [...] Лёг Илья в гроб - только в одном уголку лежит.

(Былины Печоры, № 4).

Ещё лёг то Илья - да в *половину* гроба.
 Соскочил Святогор да нонь с добра коня,
 Ещё лёг то во гроб - да ему враз пришёл.

(Былины Печоры, № 8).

Соскочил он где-ка со добра коня,
 Увалилсэ в домовищо да нонь превечноё.
 А наложили они кровлю да нонь дубовую.

(Григорьев, III, № 50).

Святогор не може піднятися з гроба і просить Іллю, аби той витягнув його, але це не вдається:

Да не мог поднять он да Святогора тут богатыря
 А с того гроба глубокаго.

Говорит же тут богатырь Святогорский:
 Ты сломай-ка эти щелья да высокий
 А повыздынь ко с гроба меня со глубокаго.
 Старый казак да Илья Муромец
 Как ударил своей палицей
 Да по щелейки по толстыи, [...] Ставился тут обруч да железный
 Через тот да гроб ещё великий
 Через тую площаницу было дивную.

(Гильфердинг, I, № 1).

Як бачимо, Святогорову домовину *будують* безпосередньо на місці майбутнього поховання, для звичайної людини, якою є Ілля Муромець, домовина завелика: «*Лёг Илья...- только в одном уголку лежит*», вона має значну глибину, перекрита дубовою покрівлею (в інших варіантах - дошками) і оббита залізними обручами.

Вочевидь, перед нами не просто труна, а велика зрубна гробниця, подібна до Штикової.

Згідно з низкою варіантів билини, вмираючий

Святогор наказує Іллі прив'язати до гробниці його богатырського коня:

- Прощай, владай моим мечом-кладанцом,
 А коня моего богатырского
 Привяжи к моему гробу,
 Никто не совладеет с этим конём.

(Рыбников, I, № 51).

- К моему гробу великому,
 Как привяжи добра коня-то ведь,
 Привяжи его плотно-наплотно,
 Чтоб тут подохнул ведь и добрый конь, -
 Никому не владеть да добрым конём,
 Добрым конём ещё богатырским.

(Соколов, № 1).

Як бачимо, йдеться про поховання з конем, але, на відміну від Потика, Святогор не бере коня з собою у домовину, а наказує прив'язати поряд. Не було б нічого дивного, якби у билині була допущена неточність щодо «посмертного» коня, залишеного вмирати за межами поховального зрубу. Однак археологічні дані свідчать, що саме такий різновид поховального ритуалу відбувався насправді.

Аналогічний описаному в билині, поховальний комплекс зафіксовано в кургані № 17 могильника Берізки під Черніговом [12]. Під курганом виявлено яму завглибшки 1,7 м з рештками дерев'яної камери приблизно 2,8 x 3,5 м, в якій знаходився небіжчик. *За межами поховальної камери* - між її стінами і краєм ями - знаходилися кістяки двох коней, один з яких був осідланий і загнзданий (рис. 1). Імовірно, під час проведення поховального ритуалу живих коней підводили до гробниці-камери, *прив'язували*, потім їх змертвлювали (або зв'язували), після чого над ними і гробницею насипали курган.

Такий самий обряд, коли один або два коня перебували за межами поховальної камери з небіжчиком (знатним воїном зі зброєю), зафіксовано в поховальних комплексах Скандинавії, де він датується другою половиною X - першою половиною XI ст. [13] (рис. 2).

У згаданому похованні з Чернігівщини є ще одна деталь. У безпосередній близькості до коней, за межами поховальної камери, знайдено кістяк людини (чоловіка). Очевидно, це був слуга (конюх, зброєносець?) похованого в зрубі, призначений супроводжувати свого повелителя у потойбічний світ. Про те, що знатних русів у потойбіччя могли супроводжувати не лише жінки - посмертні дружини, а й слуги-чоловіки

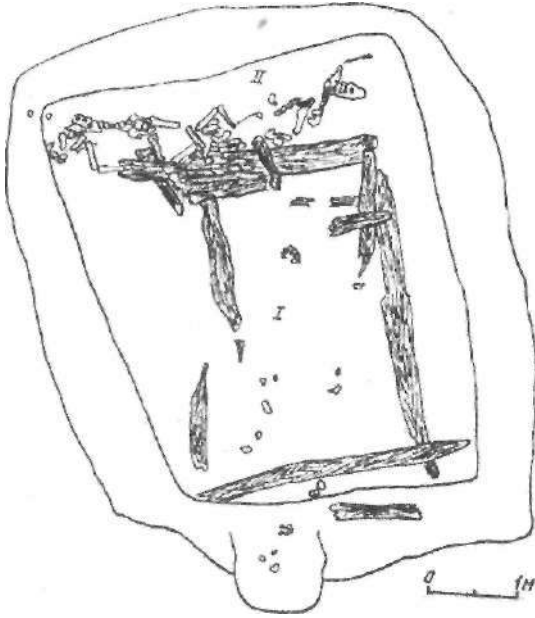

Рис. 1. Схема поховання в кургані № 17 могильника Берізки під Черніговом: / - поховальна камера (розробована), // - кістяки коней і людини за межами поховальної камери

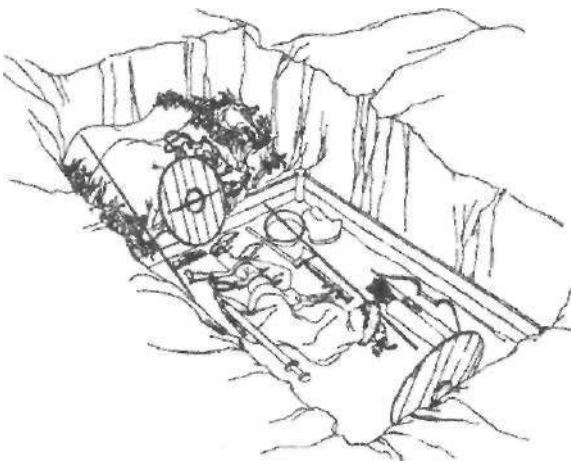

Рис. 2. Поховання в камері з двома кіньми біля неї. Реконструкція за розкопками могильника Бірки (Швеція) («отроки», «парубки»), пише арабський автор Ібн-Фадлан, що особисто був присутній на похованні знатного руса у 922 році [14].

У зв'язку з цією деталлю варто пригадати ще кілька варіантів (прозаїчних переказів) сюжету «Ілля і Святогор», в яких Ілля Муромець *вмирає* поряд зі шойно похованим ним Святогором.

Ілля Муромець [...] стал к коню подходит, взялся за седло, взял ногу в стремя - тут Илья и конь оба околели. Тут и кончились они - Илья и Святогор. (Сидельников, № 40).

Тогда распростился Ильюшенька с Егором-Златогором, немножко отъехал и *окаменел на коне* - ходу не стало. Господь ему не попустил. А Егор-Златогор окаменел в гробу (Зеленин, № 48 (16)).

Часом перед Іллею, який шойно розпрощався зі Святогором, з'являється старий, що просить підняти з землі торбиночку:

Ілля Муромец *со своего коня* хотел достать с полу котомочку, котомочка даже с места не тронулась, и в это время Илья ослаб до неузнаваемости, и старик стал перед ним невидим. Илья Муромец умер на этом месте (Сидельников, № 100).

Є варіант цієї ж історії (Григорьев, I, № 130), де одразу за епізодом вмирання Святогора у труні, Ілля зустрічається з донькою *сліпого* (натяк на потойбіччя) старого, що мешкає "в *доме с крыльцом*". Ілля одружується на цій дівчині і, як запевняє оповідач, *досі живе* в тому домі. Ще в одному варіанті (Сидельников, № 62), одразу після поховання Святогора, Ілля опиняється у розташованому «високо над землею» замку з чудовим садом, в якому живуть «12 *бессмертных девиц-красавиц*». У деяких варіантах говориться про повернення Іллі після епізоду зі Святогором до власних батьків, де він, знову ж таки, «живе і досі». Вочевидь, в цих варіантах маємо алегоричні вказівки на смерть персонажа, що переміщується у приємне і щасливе місце (ймовірно, різновид язичницького рау).

Отже, Ілля Муромець, який супроводжує в останній шлях загадкового богатиря-велетня Святогора, сам умирає неподалік Святогорової гробниці, з ним умирає і його кінь.

Зіставляючи наведені тексти з описом поховального комплексу кургану № 17 у Берізках, неважко припустити, що Ілля може відповідати похованому за межами дерев'яної стінки гробниці чоловіку (служі?), загнуданий кінь - це, ймовірно, кінь Іллі, незагнуданий - кінь Святогора [15].

Може, однак, виникнути запитання: чому це Ілля Муромець, який є фактично центральним героєм билинного епосу, найкращим і найпершим серед богатирів князя Володимира, вмирає як раб - «отрок» чи конюх - біля гробниці якогось Святогора, про подвиги і заслуги якого у жодному билинному варіанті не йдеться.

Пояснення цьому можна знайти в зафіксованих етнографами поховальних ритуалах, що відбувалися донедавна в окремих місцевостях серед східних слов'ян і фінно-угорських народів [16]. Похвальний обряд намагалися представити як весілля, або якусь іншу врочисту подію в житті того, хто насправді вже полишив цей світ. При цьому роль (ніби живого) померлого грав хтось із його близьких родичів або друзів. Цього заступника під час проведення ритуалу називали прижиттєвим іменем небіжчика, що ж до

самого небіжчика, то застосовували різні табуїстичні назви.

Цей звичай - глибоко архаїчний за своєю суттю - найкращим чином пояснює суть взаємодії між Іллею і Святогором у присвяченій їм обом билині.

Для Святогора, що вважається «однією з найзагадковіших постатей билинного епосу», характерними є такі риси: 1) він не здійснює жодних героїчних і взагалі гідних уваги діянь; 2) він не може жити поза Святими горами, оскільки його «не носить мати-сира земля»; 3) при зустрічі з Іллею він завжди спить - або у сідлі, або лежачи серед гір, і навіть удари бойової палиці не можуть розбудити його; 4) усі сюжети і варіанти про Святогора закінчуються його ляганням у задалегідь *для нього* заготовлену труну і смертю в ній або вгрузанням у землю і, знову ж таки, смертю.

З цього випливає, що Святогор не є власне *дійовою* особою, як інші персонажі билин, він - ніщо інше як *мрець*, який перебуває на шляху до місця свого поховання [17].

Святі гори, з якими Святогор нерозривно пов'язаний навіть іменем, даремно розшукувалися від Карпат до Уралу і від Північних увалів до Кавказу. Ця дивна місцевість, де тільки і може перебувати Святогор і де на нього неодмінно чекає свіжа домовина, навряд чи може бути чимось

іншим, як опоетизованою алегорією курганного некрополя.

Відповідно, сюжети про Святогора слід розглядати як переосмислені зображення поховального ритуалу.

Із сказаного також випливає, що особа, відома за билинним епосом як «Ілля Муромець», в цьому сюжеті («Ілля і Святогор») є насправді тим самим «Святогором» (= мерцем); ім'я ж Іллі Муромця наразі має ритуальний «заступник» знатного небіжчика, очевидно, молодший дружинник або раб, який, згідно з низкою варіантів билини, умиртвлювався під час проведення ритуалу.

Незалежно від того, наскільки запропоновані висновки щодо «сутності Святогора» є слушними, можна з впевненістю констатувати, що билинні описи поховальних ритуалів достеменно відбивають матеріальний вміст, структуру та ідеологічні аспекти поховань давньоруської знаті X ст., яких не знали за християнства і які стали відомі виключно завдяки археологічним дослідженням. Відтак у дискусії між прибічниками «історизму» билин і теоретиками їх переважно «художньо-літературної» сутності отримуємо додатковий аргумент на користь перших. Маємо до того ж і певний хронологічний репер для датування витоків деяких билинних сюжетів.

1. Миллер В. Ф. Очерки русской народной словесности.- М., 1897.- Т. 1-3.-1924; Плисецкий М. М. Историзм русских былин.- М., 1962; Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи.- М., 1963.- С. 39-149.
2. Протт В. А. Русский героический эпос.- Л., 1956.
3. Скафтымов А. П. Поэтика и генезис былин.- Саратов, 1924; Фроянов И. Я. Юдин Ю. И. Былинная история.- СПб., 1997.
4. Рыбаков Б. А. Вказ. праця.- С. 47-48; Балашов А. М. Из истории русского былинного эпоса// Русский фольклор.- М., 1975.- Вып. XV.- С. 31-32.
5. Каргер М. К. Древний Киев.- М.- Л., 1958.- Т. 1.- С. 166-230; Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці.- К., 1977.- С. 20-23, 128 і далі; Авдусин Д. А., Пушкіна Т. А. Три погребальні камери из Гнѣздова // История и культура древнерусского города.- М., 1989.- С. 190-205; Моця А. П. Срубные гробницы Южной Руси // Проблема археологии Южной Руси.- К., 1990.-С. 99-107.
6. Скорочення в тексті означають посилання на збірники билин: Григорьев. Архангельские былины и исторические песни, собранные А. Д. Григорьевым в 1899—1901 гг.- М.- СПб., 1904-1910.- Т. I—III; Гильфердинг. Онежские былины, записанные А. Ф. Гильфердингом летом 1871 г.- Изд. 4-е.- М.-Л., 1949-1951.- Т. I—III; Кириша Данилов. Древние российские стихотворения, собранные К.Даниловым.- М.-Л., 1958; Рыбников. Песни, собранные П. Н. Рыбниковым.- Изд. 3-е.- Петрозаводск, 1989-1990.- Т. I—II; Былины Печоры. Былины в 25 томах / Под. ред. Б. Н. Путилова.-

- СПб.- М., 2001.- Т. 1-2; Соколов. Онежские былины I Сост. Ю. М. Соколов, В. И. Чичеров.- М., 1948; Сидельников. Былины Сибири I Сост. В. Сидельников.- Томск, 1968; Зеленин Д. К. Великорусские сказки Пермской губернии.- Изд. 2-е.- СПб., 1997.
7. Каргер М. К. Вказ. праця.- С. 213. Авдусин Д. А. Пушкіна Т. А. Вказ. праця.- С. 201.
8. Там само.- С. 201-202.
9. Бліфельд Д. І. Вказ. праця.- С. 129.
10. Авдусин Д. А., Пушкіна Т. А. Вказ. праця.- С. 199, 204.
11. Там само.- С. 204; Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси.- СПб., 2005.- С. 194-196.
12. Бліфельд Д. І. Давньоруський могильник в Чернігові // Археологія.- К., 1965.- Т. XVIII.- С. 129-131, 134-135.
13. Лебедев Г. С. Вказ. пр.- С. 192-197, 252; Моця О. П. Поховання скандинавів на Півдні Київської Русі II Археологія.- №. 4.- 1990.- С. 92.
14. Ковалевский А. П. Книга Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг.- Харьков, 1956.- С. 143, 146.
15. Зі сказаного, звичайно ж, не впливає, що в билині йдеться саме про це конкретне поховання.
16. Ерѣмина В. И. Обряд соумирания в фольклорной и литературной традициях II Русский фольклор.- М., 1984.-Вып. 24.-С. 74-77.
17. До розгадки «сутності Святогора» близько підходили окремі автори, але все ж не зробили необхідних останніх кроків, пор.: Смолицкий В. Г. Былина о Святогоре // Славянский фольклор.- М., 1972.- С. 71-81.

S. Koncha

**BYLINAS AND ARCHAEOLOGY
(THE FUNERAL RITE OF THE 10TH CENTURY)**

The reliability of evidences of epic literature is verified on basis of archaeological data. The analogies between the elements of the funeral rite, which were described in bylinas («Mykhaylo Potyk», «Illja i Svyatogor»), and materials of camepal burials of 10th century in the Podniprovyia region are found.